

ЗНАЧЕННЯ ФОЛЬКЛОРУ У ВИВЧЕННІ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В ДАВНІ ПЕРІОДИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ (до історіографії проблеми)

Ольга РАДУЛ (Кіровоград)

У статті здійснюється історіографічний аналіз джерел тих жанрів фольклору, існування яких у середовищі східних слов'ян VI–XIII століть визнано вченими.

В статті пропонується історіографічний аналіз джерел тих жанрів фольклору, існування яких у середовищі східних слов'ян VI–XIII століть визнано вченими.

Ключові слова: виховання, фольклор, східні слов'яни, історіографія.

Важливим джерелом у вивченні виховання дітей давніх слов'ян VI–XIII ст. є фольклор або народна творчість. Поняття «фольклор» у 40-і роки XIX ст. увів до наукового обігу англійський вчений В.Томс. Розрізняють фольклор словесний (народно-поетична творчість), музичний, танцювальний тощо. Нас цікавить, насамперед, народно-поетична творчість, до якої в дореволюційний час застосовували назви «народна словесність», «усна народна словесність», «народна поезія». Сам фольклор тісно пов'язаний з літературою та етнографією. З літературою зв'язок передусім художній, з етнографією він пов'язується як пам'ятка народного побуту та як пам'ятка історичного минулого.

Виділяють такі жанри усних народних поетичних творів: 1) пісенні (билини, історичні пісні, балади, ліричні пісні (обрядові й необрядові)); 2) прозаїчні (казки, перекази, легенди, билічки, бувальщини); 3) драматичні жанри (народні п'єси, лялькові вистави (на зразок «Петрушки»), ігри, хороводи, весільний і похвальний обряди) [6, 12].

До малих жанрів фольклору відносять приказки, прислів'я і загадки.

Як відомо, наука, що вивчає фольклор називається фольклористикою. В самостійну науку вона оформилася у XX ст., до цього вона не відділялася від літератури, частина питань розглядалася етнографією. Найкращим дореволюційним дослідженням з історії фольклористики вважається 4-томна праця О.М.Піпіна «История русской этнографии» (1890–1892). У ній він прагнув охопити все, що мало безпосередній зв'язок до вивчення народу й народності, зокрема і фольклор. На противагу від творів інших авторів, які висвітлювали тільки окремі жанри, О.Піпін подає історію вітчизняної фольклористики у повному обсязі.

У дореволюційних джерелах історія вивчення фольклору поділяється на два основних періоди:

- перший період охоплював XVIII – I половину XIX ст. і називався «донауковим»;

- другий розпочинався з Ф.І.Буслаєва (якого вважають творцем університетської науки про фольклор) і являв собою послідовну зміну чотирьох основних напрямків: міфологічна школа, школа запозичення (або міграційна), антропологічна або етнографічна школи, школа історична.

Міфологічна школа виникла на базі німецького романтизму в першій третині XIX ст. Вчені міфологічної школи вважали, що саме в процесі еволюції міфа з нього розвинулися інші фольклорні жанри, подібні явища у фольклорі пояснювалися на підставі існування в давнину загальної міфології, яку потрібно було реконструювати. В Російській імперії її представниками були Ф.І.Буслаєв, О.О.Потебня,

О.М.Афанасьєв, О.О.Котляревський, І.О.Худяков, О.Ф.Міллер та ін.

З кінця 1860-х рр. у вітчизняній фольклористиці відбулася зміна базової теорії, на місце міфологічної прийшла міграційна, або теорія запозичення. Її появу в Росії пов'язують із впливом книги Т.Бенфея про Панчатантру (поч. 50-х рр.). Вона пояснює подібність фольклору у різних народів переміщенням поетичних творів з однієї країни в іншу. До найвідоміших представників цього напрямку належав В.В.Стасов.

Антропологічна школа, найяскравішим представником якої був О.М.Веселовський, пояснювала схожість міфології і фольклору різних народів тотожністю природи людини та спільністю первісного мислення; доводила, що, виникнувши, схожі сюжети стали вічними супутниками культури.

Культурно-історична школа, представлена Вс.Ф.Міллером, О.О.Піпіним, М.С.Тихонравовим, братами Б.М. і Ю.М.Соколовими та ін., розробляла принцип історико-генетичного вивчення мистецтва, за яким ті чи ті твори відбивають психологію народу в той чи інший момент.

Дослідник історії фольклористики М.К.Азадовський виступає проти такого виділення періодів розвитку фольклористики, наголошуючи, що наука про фольклор розвивалася одночасно з літературою і немає жодних підстав говорити про якусь кустарність, ізольованість, відірваність від західної цивілізації та ненауковість перших публікацій [1, 21–45]. На початковому етапі (XVIII – початок XIX ст.) фольклор розуміють як пам'ятку літературну й водночас як пам'ятку історичну, він не відділяється від літератури. До збирання й вивчення фольклору долучаються представники різних соціальних груп і наукових уподобань. Розквітом же вітчизняної фольклористики були 60–70-і рр. Безпосередньо інтерес до фольклору обумовлювався формуванням національної держави у XVIII ст. та, відповідно, проблемою національної свідомості. Саме у фольклорі вбачали резервуар національної старовини, поезії, народної мудрості а також джерело літератури.

Зупинимося на тих жанрах фольклору, побутування яких у середовищі слов'ян VI–XIII ст. визнано вченими. Найдавніші жанри, що виникли у докласовому суспільстві, стосувалися переважно стосунків людини й природи. Постійно борючись з нею і водночас поклоняючись її силам, давні слов'яни створювали трудові, обрядові пісні, казки, заговори, загадки, афоризми. В IX–X ст.

виникають усні епічні твори, героєм яких стає богатир-воїн.

Трудові пісні, організовували й полегшували колективну працю за допомогою музичного ритму, який дозволяв відтворювати одночасно трудові рухи. Сприяв цьому і текст трудових пісень, оскільки окремі слова чи рядки були сигналами до особливо важливих трудових зусиль. На жаль до нашого часу тексти давніх трудових пісень не дійшли.

Уявлення про таємничу силу природи стали однією з причин створення календарної поезії – річного кола звичаїв і обрядів, присвячених тим силам природи, з якими була пов'язана діяльність селян-землеробів. Належить вона до найдавніших видів народної творчості. Збирання календарно-обрядової поезії розпочалося в першій половині XIX ст. Велика кількість творів, разом з описом самих обрядів, містилися в етнографічних збірках І.М.Снегирьова («Русские простонародные праздники и суеверные обряды», 1837–1839), І.П.Сахарова («Сказания русского народа», 1841), А.В.Терещенка («Быт русского народа», 1848), збірках обрядових пісень П.В.Кириєвського. Широка етнографічна розвідка М.О.Максимовича, яка включала й твори обрядово-календарні, «Дни и месяцы украинского селянина» вперше публікується у 1856 р. У другій половині XIX ст. записи календарної поезії були зроблені Я.Ф.Головацьким («Народные песни Галицкой и Угорской Руси», 1878), П.В.Шейном («Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края», т. 1–2, 1887–1893).

Багато записів фольклору було здійснене українцями другої половини XIX ст. в межах етнографічних досліджень. Публікації В.Антоновича, І.Беньковського, В.Василенка, Ф.Вовка, Б.Грінченка, М.Драгоманова, П.Єфименка, П.Іванова, О.Котляревського, І.Нечуй-Левицького, А.Малинки, В.Милорадовича, Я.Новицького, М.Сумцова, Д.Яворницького, Х.Яшуржинського та інших друкувалися окремими виданнями, а також у журналах, збірниках наукових товариств тощо.

Збір обрядово-календарних пісень продовжувався і далі, але з кінця XIX ст. календарна поезія у зв'язку з економічним розвитком почала занепадати.

Перші дослідження, присвячені календарній обрядовій поезії, розпочалися у 80-і рр. XIX ст. Глибокий аналіз новорічних пісень-колядок зробив О.М.Веселовський («Разыскания в области духовного стиха»), новорічні обряди з боку їх міфологічного смислу досліджувалися у праці О.О.Потебні

(«О мифическом значении некоторых обрядов», 1884), Є.В.Анічков проаналізував весняні свята й обряди («Весенняя обрядовая поэзия на западе и у славян», 1903–1905).

І в ХХ столітті календарно-обрядова поезія була предметом дослідження багатьох філологів, істориків, етнографів: М.С.Грушевського («Історія української літератури», т.1), В.І.Чичерова («Зимний период русского земледельческого календаря XVI–XIX вв.», 1957), Н.П.Колпакової («Русская народная бытовая песня», 1962), О.І.Дея («Зимова обрядова поезія трудового року», 1965; «Народно-пісенні жанри», 1983), М.С.Грица («Веснянки», 1970), В.П.Анікіна («Календарная и свадебная поэзия», 1970), Ю.З.Крутя («Хліборобська обрядова поезія слов'ян», 1973), В.К.Соколової («Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начала XX в.», 1979) та ін. Слід звернути увагу на те, що більшість зразків народної творчості у цих працях використані зі збірок ХІХ ст.

До давніх жанрів фольклору належить казка. На перших етапах свого розвитку вона тісно пов'язувалася з іншими видами усної прози – міфом, переказом. На думку Е.В.Померанцевої, виділення казки як жанру сталося на ранній стадії суспільно-економічного розвитку [7, 10–26]. Пам'ятки давньоруської літератури зберегли достатньо згадок про казки («байки») і казкарів. Найранніші відомості про казки містяться у пам'ятці ХІІ ст. «Слово о богатом и убогом», в якому описується, що серед слуг багаті людини були й такі, що «бають и кощуняют», тобто розказують казки, йому перед сном. У літописних переказах (про Кожум'яку, помсту Ольги, смерть Олега та ін.) використані притаманні казкам композиційні схеми, триразові повторення, фантастичні образи і ситуації. Запровадження казкових образів і мотивів відбувається і в життійній літературі, зокрема повісті про Петра і Февронію Муромських (образи героїчного змیهборця, мудрої діви, яка вирішує складні завдання) та ін. На жаль записів безпосередньо казок даного часу поки що не виявлено. Суттєвою особливістю давніх казок є їхня безбожність, в них відсутні образи святих.

Найдавнішими вважають казки про тварин. Створена в давні часи та чи та казка протягом свого багатотисячолітнього життя вбирала нові риси, втрачала одні мотиви й розвивала інші, інакше трактувала давні елементи.

Перші записи казок східнослов'янських народів були зроблені іноземцями у ХVI–ХVII ст. Їх вивчення розпочинається у ХІХ ст.

Найвідомішими дослідниками казки є О.М.Афанасьєв («Народные русские сказки», 1855–1863), В.Я.Пропп («Исторические корни волшебной сказки», 1946), В.П.Анікін («Русская народная сказка», 1959), Померанцева Е.В. («Русская народная сказка», 1963; «Мифологические персонажи в русском фольклоре», 1975), М.В.Новиков («Образы восточнославянской волшебной сказки», 1974) та ін.

Серед малих жанрів фольклору найдавнішим вважається загадка. Появу загадок пов'язують із умовною, таємною мовою давніх людей. За переконаннями первісного мисливця, скотаря, землероба весь навколишній світ живе свідомим життям і розуміє мову людей. У зв'язку з цим умовна мова використовувалася для того, щоб приховати від тварин, рослин, язичницьких богів наміри людини. У період VI–XIII ст. загадки вже використовувалися й у вихованні дітей. Факти її побутування знайшли відображення в літописі і творах давньоруської літератури.

Збір та вивчення загадок розпочалися у ХVIII ст. Одним із перших їх збирачів став І.П.Сахаров («Сказания русского народа о семейной жизни своих предков», ч.2, 1837). До інших публікацій належать збірки І.О.Худякова «Великорусские загадки» (1864), вміщені в Етнографічному збірнику Російського географічного товариства, В.І.Даля (у «Пословицах русского народа»), Д.М.Садовнікова «Загадки русского народа. Сборник загадок, вопросов, притч и задач» (1901) та інших добірок збирачів народної творчості. Вивченням загадок займалися О.М.Афанасьєв (у великій тритомній праці «Поэтические воззрения славян на природу», 1855–1869), Ф.І.Буслаєв («Исторические очерки русской словесности и искусства», 1861), О.М.Піпін («Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских», 1857) та ін. Серед дослідників ХХ століття виділяються М.А.Рибнікова («Загадки», 1932), В.В.Митрофанова («Загадки», 1968 та інші її праці), В.М.Морохін («Малые жанры русского фольклора», 1986), В.П.Анікін («Русское народно-поэтическое творчество», 1987) та ін.

До давніх часів побутування належать прислів'я та приказки. Поява писемності в Київській Русі застала цей жанр народної творчості уже в розквіті. До давніх належать приказки про працю, предмети побуту, прикмети. Автори перших пам'яток давньоруської літератури не просто фіксують фразеологізми, а й застосовують їх з відповідною художньо-ідейною метою. В літописах, «Руській Правді», «Слові о полку

Ігоревім» прислів'я використовуються то в прямому, то в переносному значеннях.

Перші рукописні збірки започаткували книжки «Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва (к. XVII ст.) та «Повести или пословицы всенароднейшие по афавиту» (з рукописної збірки XVII ст.). Перші добірки фразеологізмів будувалися за найпростішим, тоді дуже поширеним принципом розміщення матеріалу – за початковими літерами кожної одиниці. Аналогічним чином укладені «Пословицы и присловицы, каковы в народе издавна словом употреблялися...» (з рукописної збірки прислів'їв колишньої Петровської галереї початку XVIII ст.), рукописна збірка «Пословицы, собранные В.Н.Татищевым» (до 1736 р.). Першою друкованою збіркою вважається «Собрание 4291 древних российских пословиц» (1770), підготовленою професором Московського університету А.О.Барсовим.

У XIX ст. за алфавітним принципом виходять «Малорусские пословицы и поговорки» В.Смирницького (1834), «Галицькі приповідки і загадки» Г.Ількевича (1841), «Русские в своих пословицах» І.М.Снегирьова (1831–1834), «Русские народные пословицы и притчи, изданные И.Снегиревым» (1848), «Русские пословицы и поговорки, собранные Ф.Буслаевым» (1854). В другій половині XIX ст. прислів'я починають упорядковувати за тематичними групами. До найбільших і найвагоміших таких зібрань належать праці В.І.Даля «Пословицы русского народа» (1862) та М.Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» 1864 року (в ньому подано майже 15 тисяч прислів'їв).

Слід звернути увагу на той факт, що приказки звучать однаково, як у записах XVII ст. так і XIX ст.

Багато друкувалося збірників українських, російських та білоруських приказок та прислів'їв у радянський період.

До часів зародження давньоруської держави відносять появу билин. Їх попередниками вважають епічні перекази родоплемінної епохи, які до нашого часу не дійшли. До ранніх відносять билини про смерть Коцця («Иван Годинович»), яка пов'язується із Черніговом, про Михайла Потоку («Михайло-Птица»), а також билину про Дуная – богатира, що живе не в Києві, а в степу.

Для дослідження виховання дітей східних слов'ян VI–XIII ст. цінність билин полягає у тому, що вони є одним із джерел вивчення давньоруського побуту, що привертало увагу і дослідників цього жанру фольклору. Р.С.Липець наголошує: не зважаючи на

безперервний процес модернізації билин, ядро сюжету давнього епосу залишається незмінним [4, 10-11]. Для виділення давніх побутових рис найбільш важливі так звані «загальні місця» в билинах – стійкі фрагменти оповідання, які супроводжуються широким описом подробиць не тільки військового, а й мирного життя, побуту. Саме ці загальні місця, як постійні епітети, зберегли за традицією найархаїчніші й достовірні риси, оскільки нові переробки стосувалися більше сюжетної лінії, творці й виконавці билин не зосереджували свою увагу на цих «загальних місцях», що сприяло механічній консервації їх змісту.

Археологи, історики, етнографи – усі широко використовують епос як історичне джерело. Билини повідомляють нам про різні сторони життя давнього слов'янина – про союзи молодих воїнів, вікові категорії людей, про їжу, предмети побуту, про різних тварин, птахів Русі, про ігри і розваги (наприклад, про шахи, шашки і т.ін.), про грамотність богатирів, про полювання, а також про землеробство (зокрема, цикл билин про Микулу Селяниновича).

Перші записи давніх епічних пісень Русі стосуються XVII ст., а їх вивчення починається у XIX–XX ст. 1804 року здійснюється перше видання «Древних российских стихотворений собранных Киршею Даниловым». Хто такий Кирша (може, Кирило) невідомо, одна з версій – малоросійський козак XVIII ст. Найбільше записів билин Київського циклу було зроблено на Півночі Росії, де вони збереглися найкраще («Онежские былины, записанные А.Ф.Гильфердингом летом 1871 года»). Серед дослідників цього жанру можна назвати Ф.І.Буслаєва («Русский богатырский эпос», 1962), О.М.Веселовського («Южнорусские былины», 1881), А.М.Лободу («Русский богатырский эпос», 1896), А.В.Маркова («Бытовые черты русских билин», 1904), Д.С.Ліхачова («Русское народное поэтическое творчество», т.1, 1953 та ін.праці), В.М.Жермунського («Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки», 1962), Б.О.Рибокова («Древняя Русь. Сказания, Былины. Летописи», 1963), Анікіна В.П. (у співавторстві з Б.О.Рибоковим – «Русский богатырский эпос», 1964), згадувану вище Р.С.Липець та ін.

Про музичний фольклор давньої Русі не так багато досліджень. До них можна віднести працю О.С.Фамінцина «Скоморохи на Руси» (1889), працю К.Вертова («Русские народные музыкальные инструменты», 1975), а також дослідження археологів, зокрема Б.О.Колчина «Гусли древнего Новгорода» (1978),

Б.О.Рибаківа (розділ «Языческие обряды и празднества XI–XIII вв.» в книзі «Язычество Древней Руси», 1988).

Важливим джерелом дослідження виховання у давні періоди вітчизняної історії є дитячий фольклор. Для аргументації пошлемося на слова М.С.Грушевського: «До кращого консервування старої спадщини деякі обряди перейшли на гри підлітків, що в значній мірі урятувало їх від нагінок церкви і адміністрації, які знищили майже до решти забави і обряди старшої молоді» [2, 119].

В поняття «дитячий фольклор» входять усі види усних творів, створених дорослими спеціально для дітей, та усна творчість самих дітей. Сюди ж відносяться й твори, що створювалися для дорослих, але з плином часу перейшли в дитяче середовище.

Перші записи народних дитячих творів відбуваються у 30–40-і рр. XIX ст., переважно в етнографічних збірках. У XIX ст. для позначення дитячого фольклору вчені користувалися термінами «дитячі пісні», «колискові пісні», «дитячі ігрові пісні», «дитячі забавлянки», «потішки». Тексти кількох колискових помістив Ф.І.Буслаєв у хрестоматії «Памятники древней русской литературы и народной словесности...»), В.І.Даль у збірці «Пословицы русского народа» опублікував кілька скоромовок, приказок, лічилок. Зразки дитячого фольклору містилися у збірках П.П.Чубинського («Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», 1872, т.ІІІ, 1877, т. ІV), Я.Ф.Головацького («Народные песни Галицкой и Угорской Руси», 1878).

Перші спеціальні дослідження проводять Є.А.Покровський («Русские детские подвижные игры», 1892, «Детские игры, преимущественно русские», 1895) та П.В.Шейн. Останній у книзі «Великорусс в своих песнях, обрядах, верованиях, сказках, легендах и т.п.» (1898–1900) багато місця відвів дитячому фольклору, використовуючи записи багатьох збирачів. Вважається, що саме П.В.Шейн виділив дитячий фольклор в особливий предмет науки й запропонував класифікацію жанрів дитячого фольклору, яка в основному існувала до радянських часів.

Найзначнішою добіркою колискових пісень були записи В.Милорадовича з Полтавщини «Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 гг.» (1897).

Багато зразків дитячого фольклору друкувалося у часописах «Киевская старина», «Этнографическое обозрение», в губернських журналах.

Термін «дитячий фольклор» у науковий обіг увійшов у 20-і рр. XX ст. Цьому сприяла активна збиральницька діяльність Г.С.Виноградова та публікація низки праць: «Детский народный календарь» (в кн. «Сибирская живая старина», 1924, «Детский фольклор и быт. Программа наблюдений», 1925, «Русский детский фольклор», 1930). Активну організаторську й дослідницьку роботу по збиранню й дослідженню дитячого фольклору провадила О.І.Капіца. З її ініціативи в 1927 р. при Російському Географічному товаристві була організована комісія по дитячому фольклору, побуту й мові. 1928 р. виходить її книжка «Детский фольклор», 1930 р. за її редакцією видається збірка статей «Детский быт и фольклор».

Серед пізніших досліджень виділяються праці Н.П.Колпакової («Сокровища народа», 1957) та В.П.Анікіна («Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор», 1957). З середини 60-х рр. велику роботу по збиранню й виченню дитячого фольклору проводить М.Н.Мельников («Русский детский фольклор Сибири», 1970, «Русский детский фольклор», 1987).

Відомими українськими дослідниками дитячого фольклору є В.Г.Бойко («Український дитячий фольклор», 1962) та Г.В.Довженок. Її праці «Український дитячий фольклор (віршовані жанри)» (1981), «Дитячий фольклор» (1986) ґрунтуються переважно на матеріалах, зібраних українськими етнографами, любителями старовини XIX ст.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Азадовский М.К. История русской фольклористики / М.К.Азадовский. – М.: Министерство Просвещения, 1958. – 476 с.
2. Грушевський М.С. Історія української літератури: у 6 т. 9 кн. / М.С.Грушевський. – Т. 1. – К.: Львів, 1993. – 392 с.
3. Дитячий фольклор [Упор. і передм. Г.В.Довженок]. – К.: Дніпро, 1986. – 304 с.
4. Липец Р.С. Эпос и древняя Русь / Р.С.Липец. – М.: Наука, 1969. – 302 с.
5. Малые жанры русского фольклора: Хрестоматия: Учеб. пособие для филол. спец. вузов [Сост. В.Н.Морохин]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1986. – 399 с.
6. Померанцева Э.В. О русском фольклоре / Э.В.Померанцева. – М.: Наука, 1977. – 120 с.
7. Померанцева Э.В. Русская народная сказка. – М.: АН СССР, 1963. – 128 с.
8. Славянский фольклор. Тексты [Составители Н.И.Кравцов, А.В.Кулагина]. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 376 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Радул Ольга Сергіївна – кандидат педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки початкової освіти та соціальної педагогіки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія вітчизняної педагогіки.